

Peatükk 3

RAHVASTIKU KOOSTIS JA PAIKNEMINE

301. Rahvastikustatistikat esitatakse sageli **rahvastiku geograafilist paiknemist**¹ ehk **rahvastiku territoriaalset paiknemist**¹ ning tema *koostist* (144-4) arvestades. Mistahes rahvastik elab teatud (**maa-)**alal² ehk **territooriumil**² (vrd 305-6); **territoriaalse jaotuse**³ uuringud taotleavad selgitada, kuidas rahvastik on sellel alal paigutunud.

1. Territoriaalset paiknemist on nimetatud ka **lokalisatsiooniks**.

302. *Maa-ala* (301-2), millel rahvastik paikneb, võib jaotada **osaterritooriumeiks**¹ ehk **territoriaalüksusteks**¹ mitme eri tunnuse alusel. Halduseesmärkidel toimub jaotus **administratiivüksusteks**² ehk **haldusüksusteks**², geograafias on levinud käsitlus **piirkondade**³, s.o **regioonide**³ ja **vööndite**⁴ ehk **tsoonide**⁴ ehk **vöötmete**⁴ kaupa, mida piiritletakse sageli väga erinevatelt. Regioonid ja vööndid ei lange kaugeltki mitte alati kokku haldusüksustega; nende all võidakse mõista suuruse poolest üksteisest väga erinevaid alasid. Nii võib näiteks rääkida polaar- ehk nabapiirkonnast, kliimavööndist ja suurlinna regioonist. Geograafid kasutavad termineid **looduspiirkond**⁵ ja **majanduspiirkond**⁶. *Sotsiaalökoloogia* (104-5) valdkonnas kasutatakse terminit **loomulik leviala**⁷, millega tähistatakse mingi tunnuse poolest muust rahvastikust erineva rahvastikuosa elamisala.

3. Suuremate alade tähistamiseks on eesti keeles kasutatud ka oskussõna **ruum**, peamiselt liitsõnades, nt teatud rahvuse **eluruum** (sks *Lebensraum*), **Euroopa majandusruum** jt.

Samuti on piirkonna tähenduses kasutusel laensõna **rajoon**, nt **majandusrajoon**, mis enamasti ei lange kokku vastava samuti rajooniks nimetatud haldusüksusega. Suurema territooriumi jaotamist teatud sotsiaalsete, majanduslike, ökoloogiliste jm tunnuste alusel osadeks nimetatakse sel juhul **rajoonimiseks** ehk **rajoneerimiseks**.

303. Territooriumi haldusjaotus ja sellega seotud nimetused on eri riikides sageli erinevad. Ka võib ühe ja sama maa haldussüsteem aja jooksul muutuda. Väiksemateks haldusüksusteks on **vald**¹ ja **kihelkond**¹, suuremateks **osariik**², **liidumaa**², **liiduvabariik**², **provints**². Vahepealseid haldusüksusi on **maakond**⁵, **krahvkond**⁵ ja **rajoon**⁶, **ringkond**⁶ ehk **distrikt**⁶.

1.-6. Eestis on haldusüksusteks **vald**, **maakond**, **alev** ja **linn**; NSV Liidus olid nendeks **külanõukogu**, **rajoon**, **oblast**, **krai**, **alev/linn** ja **liiduvabariik**.

304. Rahvastikku nimetatakse **paikseks**¹, kui inimestel on alatiselt kasutatavad elamud, **rändrahvaks**², kui ta oma elunemisalal siirdub jätkuvasti ühest paigast teise, ja **poolrändrahvaks**³, kui ta elab alatises elukohas ainult osa aastast. Mõnedes riikides on teatavad alad kujundatud **reservaatideks**⁴, milles maa pärisasukad võivad jätkata oma traditsioonilist eluviisi.

305. **Maa**¹ on *territorium* (301-2), millel **rahvas**² (vrd 333-3) või **rahvus**² eluneb. Rahvuskaslastel on enamasti ühine ajalooline minevik ja kultuur, samuti ka ühised tavad, mistõttu neid seob teatav ühtekuuluvustunne. **Riik**³ on poliitiline organisatsioonivorm, riigil on oma territooriumil täielik suveräänsus ja seal elaval rahval täielik enesemääramisõigus. Erandiks on **liitriikide**⁴ ehk **föderatsioonide**⁴ **osariigid**⁵, mille suveräänsus ei ole piiramatult. Nimetust **territorium**⁶ (vrd 301-2) kasutatakse eelkõige maa-ala tähistava üldterminina, ent vahel leiab ta rakendust ka kitsamas mõttes asumaade kohta, mis on saanud suurema või väiksema enesemääramisõiguse; viimaste puhul kasutatakse nimetusi **autonoomne piirkond**⁷ ehk **autonoomne territoorium**⁷ eristamaks seda **mitteautonoomsest piirkonnast**⁸ ehk **mitteautonoomsest territooriumist**⁸.

2. **Rahvus** n - **rahvuslik** a - **rahvuslane** n: isik, kes oma tegevuses toetub rahvuslikule ühtekuuluvusele.

306. On olemas kindlad terminid, millega iseloomustatakse rahvastiku koondumise viisi *territoriumil* (301-2). Eesti keeles on asustusüksuse üldnimetusena kasutusel termin **asula**¹, sama tähendab ka laialivalguvam nimetus **paikkond**¹. **Majarühma**² ehk **hoonerühma**² võib mõista asula algosisena. **Küla**³ võib olla mitte ainult väiksem, vaid ka suurem asula, mille elanike enamiku moodustab *põllumajanduslik rahvastik* (359-2). Asulat, mis moodustab iseseisva administratiivüksuse ja mille haldus on korraldatud teisiti kui maal, nimetatakse **aleviks**⁴ või **linnaks**⁴; põllumajandusliku rahvastiku osatähtsus on üldiselt neis väike. Linna, kus asub *riigi* (305-3) valitsus, kutsutakse **pealinnaks**⁵; **maakonnalinnaks**⁶ nimetatakse maakonna halduskeskuse asupaika. Linnad jaotuvad tavaliselt **linnaosadeks**⁷ ehk **asumiteks**⁷ (**linnajagudeks**⁷).

1. Asula sünonüümina on kasutatud ametikeeles russitsismina termineid **asustatud punkt**, **asustatud koht** ja **asustuskeskus**.

2. Samas tähenduses on kasutatud mõistet **üksikõu**, mis tähistab ühe talu hoonerühma.
3. Suuremat, tihedamalt hoonestatud tuumikuga maa-asulat nimetatakse Eestis **alevikuks**.

4. **Linn** n - **linlik** ehk **urbanistlik** a.
Ülisuurt linna võib nimetada **metropoliks**.

307. Vahel kasvavad asulad aja jooksul kokku, kusjuures säilib osade teatav halduslik iseseisvus. Niisugune **aglomeratsioon**¹ ehk **linnastu**¹ hõlmab tavaliselt tooniandva **tuumlinna**² ning mitmed kitsamate funktsioonidega **eeslinnad**³. Mitme aglomeratsiooni territoriaalse kokkukasvamise tulemusel kujunenud asulat, mille eri osad on säilitanud administratiivse iseseisvuse kõrval ka tasakaalustatud majanduselu, nimetatakse **hiidlinnaks**⁴ ehk **konurbatsiooniks**⁴; kui see hõlmab ka ühtekasvanud linnade ulatuslikumad lähialad, nimetatakse seda **megapoliseks**⁵ ehk **linnaahelaks**⁵ ehk **hiidlinnastuks**⁵.

3. Kasutatakse ka termineid **satelliitlinn** ja **linnalähedane piirkond**.

Suburbanisatsiooniga ehk **lähilinnastumisega** kaasneb rahvastiku kiire kasv linnalähedastes piirkondades, eriti tähtsamate suurlinnade ümber.

5. Hiidlinnastu on **hüperurbanisatsiooni** ehk **hiidlinnastumise** tulemus.

*
* *

310. Rahvaloendusel eristatakse üldiselt paikkonna **alalist rahvastikku**¹ ning rahvaloenduse hetkel tegelikult tolles viibivat **kohalolevat rahvastikku**² ehk **faktilist rahvastikku**². Esimene hõlmab loenduse kriitilisel momendil kohalviibivad **alalised elanikud**³ ja peale selle veel **ajutiselt äraolevad elanikud**⁴. Kohalolev rahvastik sisaldab peale alaliste elanike veel **ajutiselt kohalolevad elanikud**⁵, s.o inimesed, kelle alaline elukoht on mujal. Need kaks erinevat loendusviisi annavad niihästi üksikute paikkondade kui ka kogu riigi rahvastiku kohta erinevaid tulemusi. Inimese **elukoha**⁶ all mõistetakse seda piirkonda või asulat, kus ta alaliselt elab. Sageli loendatakse eraldi *kollektiivleibkondadena* (110-5) elavad inimesed (nt internaatkoolide, sõjaväekasarmute, vanglate jms asukad), kes moodustavad **institutsionaalrahvastiku**⁷. Eri rühmana käsitletakse loendusel tavaliselt ka **kindla elukohata inimesi**⁸.

6. Ajavahemikul, mil Eesti kuulus NSVL koosseisu, arvestati **alalise elukohana sissekirjutuses** märgitud paika.

311. Üldiselt tehakse vahet **maa-asulate**¹ ja **linnaliste asulate**² vahel. Neid asulatüüpe eristatakse eri maades mitmel viisil, nt haldustunnuse, rahvastiku tiheduse või rahvaarvu (sageli üle 2000 inimese) alusel. Selle jaotuse kohaselt kahestub rahvastik

maarahvastikuks³ ja linnarahvastikuks⁴. Vahel osutub selline jaotus raskeks ning võib tekkida vajadus kasutada vahepealset mõistet **linna-maa segarahvastik⁵**.

3. Maarahvastikku ei tohi segamini ajada *põllumajandusliku rahvastikuga* (359-2).

4. Linnarahvastiku osatähtsuse kiire kasv on iseloomulik **linnastumisele** ehk **urbanisatsioonile**.

312. **Rahvastikutihedus¹** ehk **asustustihedus¹** on suhtarv, millega mõõdetakse mingi territooriumi ja seal elava rahvastiku vahelist seost. Lihtsaim sedasorti **tihedusindeks²** on rahvaarvu ja vastava territooriumi pindala jagatis väljendatuna inimeste arvuna ühe pindalaühiku kohta. See suhtarv leitakse tavaliselt inimeste arvuna ühe ruutkilomeetri kohta, tihedasti asustatud asulates ka hektari kohta. **Rahvastiku territoriaalne hajutus³** oleneb **asustusest⁴**, mille järgi eristatakse **tiheasustust⁵** ja **hajaasustust⁶**, ning asulate suurusest ja asulatevahelisest kaugusest. Vahel leitakse territooriumi **rahvastikukese⁷**, mis arvutatakse füüsikalise raskuskeskmena, kus igale inimesele on omistatud võrdne kaal.

4. Kui erilaadsed asulad moodustavad teatava hierarhilise terviku mingil territooriumil, kasutatakse terminit **asustussüsteem**.

313. *Asustustiheduse* (312-1) mõõtmisel võidakse kasutada ka **rahvastikutiheduse erinäitajaid¹**, mille arvutamisel võetakse maa-ala suuruse kõrval arvesse ka muid asjaolusid. Selliseid erinäitajaid on palju, märkimist vääriavad **rahvaarv viljeluskõlbliku maa kohta²** ning **põllumajandusliku rahvastiku arv viljeluskõlbliku maa kohta³**. Vahel kasutatakse nende näitajate leidmisel ka **viljeldava maa⁴** ehk **haritava maa⁴** suurust **viljeluskõlbliku maa⁵** asemel. Majandusdemograafias kasutatakse ka mõisteid **maksimaalne rahvastikutihedus⁶** ehk **potentsiaalne rahvastikutihedus⁶** ja **optimaalne rahvastikutihedus⁷**. Esimene neist on suurima võimaliku ressursidega kindlustatud elanike arvu ja vastava territooriumi suuruse suhe, teine aga rahvastikutihedus, mille puhul antud ressurside mahu juures saavutatakse maksimaalne rahvatulu tase.

*

* *

320. Rahvastiku **sookoostist¹** ehk **soojaotust¹** iseloomustatakse tavaliselt suhtarvuga, mis näitab ühe **sugupoole²** ehk lihtsalt **soo²** esindajate arvu vastassoo esindajate arvu

kohta või ühe sugupoole osatähtsust kogu rahvastikus. Kokkuleppeliselt lähtutakse meessoost, mistõttu kõneldakse rahvastiku **maskuliinsuse**³ näitajatest. **Meeste osatähtsus**⁴ on suhtarv, mis näitab meeste osa kogu rahvastikus. Kui meeste arv jagatakse naiste arvuga, saadakse sageli kasutatav **sooindeks**⁵, mis avaldatakse tavaliselt meeste arvuna 100 naise kohta.

321. Nimetusi **mehed**¹ ja **naised**² kasutatakse rahvastiku-uuringuis oskussõnade **meesrahvastik**¹ ja **naisrahvastik**² lühemate sünonüümidenä. Need nimetused hõlmavad ka *lapsi* (323-3), täpsemalt **poisse**³ (**poeglapsi**³) ja **tüdrukuid**⁴ (**tütarlapsi**⁴).

1. Mõnes keeles kasutatakse terminit **mees** ka üldtähtsuses **inimene** (nt pr *homme* ja ingl *man*). Vene keeles, vastupidi, käsitatakse inimest tähistavat sõna vahel ka mehe tähenduses, nt vn *molodoi tshelovek* (noormees); sama nähtus on levinud ka saksa keeles.

322. **Vanus**¹ on kesksemaid tunnuseid rahvastiku koostise käsitlemisel. Tavaliselt avaldatakse see aastates või kuudes ja aastates, imikute puhul ka päevades ja kuudes. Rahvastikustatistikas arvestatakse vanust üldiselt **täisaastates**², teiste sõnadega **vanust viimasel sünnipäeval**³, vahel viidates sellele kui **aasta jooksul täitunud vanusele**⁴. Kindlustusajanduses tuginetakse sageli **vanusele järgmisel sünnipäeval**⁵, st arvestatakse viimasest sünnipäevast elatud aeg täisaastana. Ka rahvastikuregistreerimisel või loendusel küsitlajale öeldud ehk **avaldatud vanus**⁶ võib olla ümardatud vanuseni järgmisel sünnipäeval, enamasti siis, kui selleni on jäänud mõned päevad. Eriti arvutustel *tabelmeetodiga* (814-3) on tarvis teada **täpset vanust**⁷ ehk **täppisvanust**⁷, mille leidmise aluseks on sünnikuupäev. Rahvaloendusel küsitakse reeglina sünnikuupäeva, vahel vanust viimasel sünnipäeval või lihtsalt vanust ilma täpsustuseta. Kui inimesed mõnel maal ei oska oma vanuse kohta piisavalt täpseid andmeid anda, võib osutada vajalikuks määrata nende vanus **ajakalendri**⁸ abil. See on selliste sündmuste nimestik, mille toimumisaeg on täpselt teada ning millega inimese elukulgu võrreldes saab täpsustada tema vanust järjestikuliste sündmuste toimumisajal.

323. Rahvastiku-uuringuis kasutatakse üldisest käibekeelest võetud nimetusi eri **earühmade**¹ kohta. Inimese elu algab **lapsepõlvega**²; **lapseks**³ loetakse üldiselt inimest, kes ei ole veel jõudnud *murdeikka* (620-2). Esimeste elupäevade kestel on laps **vastsüündinu**⁴. **Imikuks**⁶ ehk **rinnalapseks**⁶ kutsutakse demograafias last oma esimesel eluaastal. Last, kes ei ole veel jõudnud kooliikka, nimetatakse sageli **eelkoolialiseks lapseks**⁷ ehk **koolieelikuks**⁷, eristamaks teda **kooliealisest lapsest**⁸ ehk **koolilapsest**⁸ (vrd 346-6).

6. Käibekeeles kasutatakse ka nimetusi **sülelaps** ja **beebi** nii imikute kui üldse laste kohta, kes veel ise kõndida ei oska.

324. *Lapsepõlvele* (323-2) järgneb **noorukiiga**¹ ehk **noorpõlv**¹, mis algab *murdeas* (620-2). Sellesse ikka kuuluvat rahvastikurühma nimetatakse **noorsooks**² ehk lihtsalt **noorteks**³. **Täisikka**⁴ jõudnud inimesi nimetatakse **täisealisteks**⁵ ehk **täiskasvanuiks**⁵. **Vanuripõlve**⁶ ehk **vanaduse**⁶ alguse määramisel tuginetakse praktikas mingile kokkuleppelisele piirvanusele, milleks sagedasti võetakse pensioniiga. Inimese kohta, kes on ületanud selle vanusraja, kasutatakse nimetust **vanur**⁸ ehk **vanainimene**⁸.

3. Üldistava nimetusena kasutatakse ka sõnu **nooruk** ja **teismeline**. Nimetused **noormees** ja **neiu** eristavad noored soo järgi.

5. Eestis loetakse inimene täisealiseks, kui tal on täitunud 16 eluaastat ja ta saab isikutunnistuse (passi); nooremad on **alaealised**.

8. Kõrvuti nende terminitega on kasutusel veel **eakad inimesed** või **elatanud inimesed**. **Raugaks** kutsutakse eriti vana inimest, kes oma toimetustega täielikult ise enam hakkama ei saa.

325. Rahvastiku vanusjaotust käsitletakse kas **vanusaastate**¹ või **vanusrühmade**² kaupa. Viimased moodustatakse tavaliselt **viieaastaste rühmadena**³, ent kasutatakse ka **agregeeritud vanusrühmi**⁴ ehk **suuri vanusrühmi**⁴, nt 0-19, 20-59 ja 60 aasta vanused ning vanemad. Vahel kasutatakse vanusrühmade asemel jaotust **sünniaasta**⁵ järgi. Sageli esitatakse rahvastiku **vanuskoostis**⁶ ehk **vanusstruktuur**⁶ kombineerituna struktuuriga soo ja perekonnaseisu järgi. Rahvastiku soo-vanuskoostist kujutatakse graafiliselt enamasti *histogramm*ina (155-8), mille väliskuju meenutab püramiidi ja mida seetõttu nimetatakse **rahvastikupüramiidiks**⁷ ehk **rahvastikupuuks**⁷.

326. Rahvastiku **keskmise vanuse**¹ all mõistetakse selle kõikide liikmete vanuste aritmeetilist keskmist. **Mediaanvanus**² on see vanus, mis jagab rahvastiku kaheks võrdse liikmete arvuga pooleks (vrd 140-6). **Rahvastiku vananemisega**³ kaasneb vanurite osatähtsuse tõus rahvastiku vanuskoostises. Noorte inimeste osatähtsuse tõus toob aga kaasa **rahvastiku noorenemise**⁴. Suhteliselt **vanas rahvastikus**⁵ on vanade inimeste osatähtsus suur; **noore rahvastiku**⁶ korral on suur noorte inimeste ja laste osatähtsus. Eelmainitud rahvastiku vananemist (ingl *ageing, aging*) ei tohi segi ajada **vanusnihkega**⁷ (ingl *aging*), millega puututakse kokku rahvastikuprognoside koostamisel, kui *elulemistõenäosuste* (431-6) abil tehakse kindlaks, palju mingi rahvastikurühm vananedes oma arvu poolest väheneb.

327. *Rahvastiku vananemist* (326-3) on tarvis eristada mitte ainult **üksikisiku vananemisest**¹, vaid ka inimese **eluaia pikenemisest**², mis on elamistingimuste paranemise ja arstiteaduse jätkuva arengu tulemusi. Isiku **füsioloogilise vanusena**³ ehk **bioloogilise vanusena**³ ehk mõistetakse seda vanust, mis vastab tema kudede ja elundite seisundile, nende füüsilisele toimimisvõimele. Laste puhul räägitakse **vaimsest vanusest**⁴. Selle all mõistetakse vanust, mis vastab antud eas laste keskmisele vaimsele toimimisvõimele. Nii füsioloogilise kui ka vaimse vanuse mõiste tuleb hoida lahus kronoloogilise *vanuse* (322-1) mõistest, mille all mõistetakse **sünniajast**⁵ möödunud ajavahemikku. Isiku **andekusindeks**⁶ ehk **intelligentsusindeks**⁶ (lühidalt ingl *IQ*) leitakse lapse vaimse ja kronoloogilise vanuse jagatisena.

*
* *

330. Riigi rahvastik jaotub oma maa **kodanikeks**¹ ehk **riikkondseteks**¹ ja **välismaalasteks**² ehk **võõrkodanikeks**², kes on teiste riikide kodanikud või **kodakondsusetud**³ (**riikkondsusetud**³); viimatinimetatud on isikud, kes ei kuulu ühegi maa **kodakondsusse**⁴ ehk **riikkondsusse**⁴. Nimetust **rahvus**⁵ ehk **natsionaliteet**⁵ (pr *nationalite*, ingl *nationality*, sks *Nationalität*) kasutatakse mõnes riigis riikkondsuse sünonüümina, kuigi peamiselt tähistab ta kuuluvust mingisse etnilisse rühma. Vastavalt sellele võib eristada **poliitilist natsionaliteeti**⁴ ja **etnilist natsionaliteeti**⁵. Kodakondsuse ja rahvuse eristamine on eriti tähtis **paljurahvuselises riigis**⁶, mille kodanikud jaotuvad kahte või enamasse rahvusesse.

1. Monarhistliku riigikorraga maades oli varem kasutusel ka samatähenduslik termin **alamad**.

331. **Kodakondsuse andmisega**¹ ehk **naturalisatsiooniga**¹ võib *välismaalase* (330-2) võtta vastu maa *kodanikuks* (330-1); selline inimene on **naturaliseeritud kodanik**² ehk **kodanikuksvõetu**². On maid, kus seda kinnitatakse erilise **naturaliseerimistöendi**³ väljaandmisega. Mõnedes maades on seaduses ette nähtud **kodanikuõiguste äravõtmise**⁴ ehk **denaturaliseerimise**⁴ õigus; teatud tingimustel võib inimene **kodanikuõigused kaotada**⁵ automaatselt. Rahvastiku kodakondsuse järgi rühmitamist raskendab tihti peale see, et inimestel võib olla **kahekordne kodakondsus**⁶. Välismaalased võib jaotada **alaliselt elavaiks välismaalasiks**⁷ ja **ajutiselt kohalolevaiks välismaalasiks**⁸, kelle viibimine riigis on suhteliselt lühiajaline.

332. Inimest, kes on sündinud oma asuala territooriumil, nimetatakse **sünnipäraseks asukaks**¹ ehk **pärisasukaks**¹. Kui ka tema esivanemad on pikema aja jooksul asunud sealsamas, kasutatakse sõna **põlisasukas**², ka **pärismaalane**² ehk **aborigeen**²; viimast kaht nimetust rakendatakse tavaliselt vaid algelisel arengutasemel olevate rahvaste kohta. Rahvastikustatistikas tehakse vahet **riigisündinute**³ ja **välismaal sündinute**⁴ vahel.

333. Terminiga **rass**¹ märgitakse ühiste, pärilikul teel edasikanduvate antropoloogiliste tunnustega inimrühma. Sageli kasutatakse seda terminit siiski küllaltki vabalt. Teine rangete piirjoonteta nimetus on **etniline rühm**², millega üldiselt tähistatakse oma päritolu, keele, kultuuri jms poolest sarnast inimrühma. Kui selline rühm on ühise ajaloolise kogemuse ja ühise kultuuri tulemusena jõudnud teadvusele oma ühtekuuluvusest, kujuneb sellest **rahvas**³ või **rahvus**³ (vrd 305-2). Rahva enamusest oluliselt erinevat rahvastikurühma kutsutakse **vähemusrühmaks**⁴ ehk **vähemuseks**⁴, nt **etniline vähemus**⁴, **keeleline vähemus**⁴, **usuline vähemus**⁴.

1. **Rassism** on teoreetiline kontseptsioon, mis asetab ühe rassi teistest kõrgemale, samast sõnatüvest on tuletatud ka nimisõna **rassist**.

2. Samalaadse inimkoosluse tähistamiseks ühiskonna varasemal arenguetapil on kasutatud nimetust **suguharu**.

4. Rahvusrühmana teise rahvuse territooriumil põliselt elavat etnilist vähemust nimetatakse **vähemusrahvuseks** (ingl *national minority*, sks *nationale Minderheit*). Vähemusrahvust ei moodusta ühest ja samast rahvusest immigrandid *saabumismaal* (801-5*).

334. On riike, kus inimesi rühmitatakse ka **nahavärvi**¹ järgi. Tavaliselt tehakse siis vahet **valgete**² ja **värviliste**³ vahel. Erirühma moodustavad **rassisegunemise**⁴ ehk **veresegamise**⁴ tulemusena sündinud **segaverelised**⁵ (**poolverelised**⁵).

4. Vastupidi rassisegunemisele taotleb rassiline *segregatsioon* (810-5) rasside ranget lahushoidmist. Sel eesmärgil püütakse kõigiti takistada samal territooriumil elavate eri rasside vahelisi kontakte või neid lõhkuda.

5. Valge ja **musta (neegri)** järglast nimetatakse **mulatiks**. Euroopa algupära oleva valge ja **indiaanlase** järglase kohta kasutatakse Ladina-Ameerika maades nimetust **mestiits**.

*

* *

340. Rahvastikku jaotatakse sageli **keele**¹ ja **murde**² ehk **dialekti**² alusel. Rühmitamine toimub siis **emakeele**³, millena mõistetakse tavaliselt esimesena omandatud keelt, või **tavakeele**⁴, s.o suhtlemisel enamtarvitatava keele järgi. Selline rühmitamine on sageli raskendatud, eriti **kakskeelsete**⁵ (**bilingvaalsete**⁵) ja **paljukeelsete**⁵ (**multilingvaalsete**⁵) inimeste puhul. Vastavate andmete ja mitmesuguste näitajatega tegeleb **keelestatistika**⁶.

1. **Keeleteadus** ehk **lingvistika** tegeleb keelte olemuse, struktuuri ja arengu uurimisega.

2. Dialektina mõistetakse rahvastiku teatud piirkondlikus või sotsiaalses rühmas kasutatavat **allkeelt**, millel on **üldkeelega** võrreldes olulisi häälduslikke, grammatilisi või sõnavaralisi erisusi.

341. **Usustatistikas**¹ rühmitatakse rahvastikku usutunnistuse alusel. Tavaliselt eristatakse suuri üldlevinud **uske**² ehk **religioone**², nende religioonide peamisi **usuharusid**³ ja väiksemaarvulisi inimhulki hõlmavaid **usulahke**⁵ ehk **sekte**⁵. Usklike inimeste kõrval leidub tänapäeval rohkesti **vabamõtlejaid**⁶ ehk **ateiste**⁶.

2. Suurteks uskudeks on **ristiusk** ehk **kristlus**, **islam** ehk **muhamediusk**, **hinduism** ja **budism**.

Usuorganisatsioonide nimetusena kasutatakse sageli sõna **kirik**.

5. Usulahkudesse kuuluvaid inimesi nimetatakse **lahkusulisteks** ning nende organisatsioone sageli **vabakirikuteks**.

6. Üldiselt religioosetes ühiskondades on usuvaba inimest nimetatud ka **ususalgajaks** ehk **usutaganejaks** ehk **uskmatuks**.

342. Rahvastikku rühmitatakse ka **haridustaseme**¹ järgi. Lugeda ja kirjutada mõistvat inimest kutsutakse **kirjaoskajaks**²; kes teatud ikka jõudnuna seda ei oska, on **kirjaoskamatu**³. **Haridusstatistikas**⁴ jaotatakse inimesi **õppimiskestuse**⁵ ehk **kooliskäidud aastate**⁵, harvemini **kooli lõpetamise vanuse**⁶ järgi. Teiseks rühmitamisaluseks on õppimise tulemusena omandatud **diplom**⁷, **kraad**⁷ või **lõputunnistus**⁷, sellise rühmitamise üksikasjad sõltuvad iga maa *haridussüsteemist* (343-1).

2. Kirjaoskuse üldnäitajaks on **kirjaoskumäär**, s.o seda oskust omavate inimeste osatähtsus kogu rahvastikus. Vastandnäitajaks on **kirjaoskamatusmäär**.

3. Inimest, kes oskab lugeda, kuid ei oska kirjutada, kutsutakse vahel **poolkirjaoskajaks**. Mõnikord arvatakse need inimesed kirjaoskajate hulka (nt Venemaa ja NSV Liidu rahvaloendusel), mõnel teisel juhul aga kirjaoskamatute hulka.

4. *Kooliealise rahvastiku* (346-7) puhul mõõdetakse **õppimishõivet**, haridustaseme näitajad aga leitakse tavaliselt normaalsest koolieast vanema rahvastikuosa kohta.

343. **Haridussüsteem**¹ hõlmab kõiki antud maa riiklikke ja eraõppeasutusi. Kui esineb mõlemat liiki koole, eristatakse **avalikku haridussüsteemi**² ja **eraharidussüsteemi**³. Üldhariduse raames eristatakse **koolieelset haridust**⁴ ja tavaliselt kolme **haridusastet**⁵: **algharidus**⁶, **keskharidus**⁷ (mis jaguneb omakorda mitmeks **haridusallastmeks**⁸) ja **kõrgharidus**⁹. Viimase hulka kuuluvad ka õpingud mitmesuguste **teaduskraadide**¹¹ ehk **akadeemiliste kraadide**¹¹ omandamiseks. **Tehnikahariduse**¹² (**tehnilise hariduse**¹²) või **kutsehariduse**¹² andmine võib toimuda nii kesk- kui kõrgkoolides.

2. Avaliku haridussüsteemi moodustavad riigi ja omavalitsuste haridusasutused, mida võib käsitleda vastavalt **riikliku haridussüsteemina** ja **omavalitsusliku haridussüsteemina**.

344. **Haridusasutused**¹ ja nende nimetused on eri maades väga erinevad; hariduskorraldus muutub ka ajas pidevalt. *Koolieelset haridust* (343-4) annab **lasteaed**² või eriline **eelklass**². Haridusasutused on vastavalt eespool loetletud *haridusastmetele* (343-5) **algkool**³, **keskkool**⁴ ja **kõrgkool**⁵, viimane nt **kolledzhi**⁵ või **ülikoolina**⁵. Lisaks neile võib olla mitmesuguseid **ametikoole**⁶ ehk **kutsekoole**⁶.

5. **Kolledzhi** nimetust kasutatakse mitmes tähenduses. Ta võib olla omaette kõrgkool, millel puudub ülikooli staatus, samuti võib kolledzh olla allüksusena ülikooli koosseisus.

345. Nimetus **klass**¹ (vrd 130-8) tähistab **õpilastest**² ehk **õppuritest**² koosnevat rühma, keda üks või mitu **õpetajat**³ üheskoos õpetab. **Klassiks**⁴ võib eesti keeles nimetada lühidalt ka **klassiruumi**⁴, milles õpetamine toimub. **Klassi**⁵ nimetust koos selle juurde kuuluva järjekorranumbriga (nt IV klass) kasutatakse osutamaks sellele, missugusel **õpiastmel**⁵ või **kursusel**⁵ kõnealuse klassi õpilased on, teisisõnu, missugusele haridustasemele nad on jõudnud. Kõrgkoolides õpivad **üliõpilased**⁶ ehk **tudengid**⁶.

2. Kesk- ja kõrgkooliõpilasi, kellele õpingute tarvis on määratud stipendium, saab kutsuda **stipendiaatideks**.

346. **Jooksvas haridusstatistikas**¹ tehakse üldiselt vahet **nimistuliste õpilaste**² arvu ja **õppivate õpilaste**³ arvu vahel. Nende kahe arvu suhe võimaldab leida **õppimismäära**⁴. **Kohustusliku hariduse**⁵ korral on õppimine kõigile nende elukäigu kindlaksmääratud

vanusvahemikus seaduse järgi kohustuslik. See võimaldab määrata laste arvu **koolieas**⁶ ehk **koolikohustuslikus eas**⁶ ning piiritleda **kooliealine rahvastik**⁷.

347. Individuaalne õpingukäik kulgeb algkooli esimesest klassist kuni eri astme koolide lõpetamiseni. Õpilase **koolist väljalangemine**¹ *koolieas* (346-6) on kohustusliku haridusega riikides erandlik nähtus, põhjustatud nt lapse surma või raske haiguse poolt. **Väljalangevustõenäosusega**² mõõdetakse õppimise katkemist enne lõputunnistuse või diplomi kättesaamist. See arvutatakse põhimõtteliselt niisamuti nagu *suremistõenäosus* (431-1) *elutabeli* (432-1) koostamisel. Väljalangevustõenäosuse vastandnäitaja on **õpingute jätkamistõenäosus**³. Nende näitajate abil saab koostada **õppimistabeli**⁴, mille alusel on leitav ka **keskmine õppimiskestus**⁵.

*
* *

350. Rahvastikustatistikas tehakse tavaliselt vahet **töötava rahvastiku**¹ ehk (**majandus**) **aktiivse rahvastiku**¹ ja **mittetöötava rahvastiku**² ehk (**majandus**)**passiivse rahvastiku**² vahel. Esimene hõlmab sissetulekut andva **majandustegevusega**³ ehk **tulundusliku tegevusega**³ hõivatuid ning peale selle ka *abitöötavaid perekonnaliikmeid* (353-5). Töötava rahvastiku hulka kuuluvaiks aga ei loeta **koduperenaisi**⁴, õppijaid ja pensionäre. Mittetöötava rahvastiku kohta kasutatakse ka väljendit **ülalpeetavad**⁵ (vrd termini erinevat tähendust 358-1), viidates sellega asjaolule, et nad tarbivad töötava rahvastiku kulul. Töötava rahvastiku osatähtsust kogu rahvastikus nimetatakse **(töö)hõive üldkordajaks**⁶. Tavaliselt leitakse hõivekordajad soo- ja vanusrühmiti, sageli ka teiste tunnuste kaupa.

1. Töötava rahvastiku statistiliseks määratluseks on väljakujunenud kaks erinevat lähenemist. Esimese ehk **palgatöökriteeriumi** järgi loetakse töötava rahvastiku hulka kuuluvaiks tulu andva majandustegevusega igapäevaselt hõivatud inimesed. Teise ehk **tööjõukriteeriumi** järgi kuuluvad töötava rahvastiku hulka lisaks veel need isikud, kes küll tegelikult ei tööta, kuid on teatud aja jooksul tööd otsinud.

351. **Töötajad**¹, kellest aktiivne rahvastik koosneb, jaotatakse **töötavaiks**² ja **töötuiks**³. Vastavalt *tööjõukriteeriumile* (350-1*) peetakse töötuks ainult seda isikut, kes aktiivselt **tööd otsib**⁴ või on ajutiselt tööta täpselt piiritletud ajavahemiku jooksul. **Töötav rahvastik**⁵ (vrd 350-1) hõlmab kõiki, kes töötavad palga või kasumi eest. Osa aktiivsest rahvastikust võib olla majanduslike olude tõttu või mõnel muul põhjusel sunnitud

töötama vähem kui nad tahaksid. Nende puhul kasutatakse **alarakendatus**⁶ ehk **osalise töötamise**⁶ mõistet. **Juhutöötajaid**⁷, kes ainult aeg-ajalt osalevad tööprotsessis, *palgatöökriteeriumi* (350-1*) kohaselt töötava rahvastiku hulka ei arvata.

3. **Töötun ja a - töötus n.** Töötute arvus peegeldub **tööpuudus**.

352. **Ametistatistika**¹ jaotab *töötava rahvastiku* (350-1) rühmadesse vastavalt **ametile**² ehk **kutsealale**² (**elukutsele**²). **Ametirühmana**³ ehk **kutserühmana**³ mõistetakse inimesi, kes sooritavad ühesuguseid (või ligikaudu ühesuguseid) tööoperatsioone ja vajavad selleks lähedasi kutseoskusi ning väljaõpet.

1. Mitmesuguste võrdluste hõlbustamiseks on Rahvusvaheline Tööorganisatsioon (ingl *ILO*) töötanud välja Rahvusvahelise Kutsealade Standardklassifikatsiooni (ingl *International Standard Classification of Occupations - ISCO*).

353. *Töötavat rahvastikku* (350-1) rühmitatakse sageli **töökihi**¹ järgi. Sel juhul eristatakse **tööandjad**² ja **palgatöötajad**³ ehk **töövõtjad**³ ehk **palgalised**³ ning teisalt **vabakutselised**⁴. Tööandjaid ja vabakutselisi võivad tööülesannete täitmisel toetada **abitöötavad perekonnaliikmed**⁵, kes ei saa selle eest palka. Ameti ja töökihi kohta teadaolevate andmete kooskasutamisel saab rahvastikku rühmitada **sotsiaalmajanduslikeks kihtideks**⁶.

1. Vanemas eesti keeles on kasutatud selles tähenduses terminit **ühiskondlik kiht**, nõukogudeaegses kõnepruugis ligilähedast **sotsiaalne klass**.

2. **Mänezherid** liigitatakse vahel tööandjate hulka, kuigi nad on palgatöölised.

354. *Palgatöötajaid* (353-3) saab omakorda rühmitada; üheks selliseks alarühmaks on **kodustöötajad**¹, kes ei kuulu otseselt mingi *ettevõtte* (357-2) töötajaskonda ning teevad tööd kodus ühele või ka mitmele tööandjale. Samuti saab eristada peaausjalikult kehalist tööd tegevaid **töölisi**² ja **teenistujaid**³ ehk **ametnikke**³. **Tööoskuse**⁴ järgi jagunevad tööülised **oskustööliseks**⁵ (**pädevaiks tööliseiks**⁵), **pooloskustööliseks**⁵ (**poolpädevaiks tööliseiks**⁶) ja **lihttööliseks**⁷ (**pädematuteks tööliseiks**⁷). Väljaõppelepingu või mingil muul alusel otse töökohal kutseõpetust saavad **õpilased**⁸ (**õpipoisid**⁸) ja **praktikandid**⁸, kes saavad palka, loetakse samuti palgatöötajate alarühmaks.

2. Teiseks võimaluseks on eristada päeva- või nädalapalka saavaid **tükitöölisi** ja **ajatöölisi**, kellele makstakse kuu- või aastapalka. USA statistika eristab nelja töötajate kategooriat: **valgekraed**, **sinikraed** (siia kuuluvad ka **käsitöölised**, **operaatorid**), **teenindustöötajad** ja **farmerid**.

7. Kasutatud on ka nimetust **abitööline**, halvustavalt **mustatööline**.

355. *Palgatöötajad* (353-3) võidakse jaotada otsuseõigust omavateks **juhtideks**¹ ehk **juhtivkaadriks**¹ ja **lihtteenistujateks**² ehk **täidesaatvaks kaadriks**², kelle ülesandeks on langetatud otsused ellu viia. Vahel vaadeldakse eraldi rühmana ka **töödejuhatajaid**³ ja **meistreid**³, kes korraldavad konkreetse töö.

356. *Põllumajandusliku rahvastiku* (359-2) suhtes kohaldatakse tihti eriklassifikatsiooni. **Põllumehi**¹ ehk **farmereid**¹ jaotatakse selle järgi kõigepealt (**talu**)**peremeesteks**² ehk (**talu**)**omanikeks**², kes on ise nende poolt viljeldava maa omanikud, ning **rentnikeks**³, kes võtavad maa selle omaniku käest rendile. Põllumeeste teenistuses olevate palgaliste kohta kasutatakse terminit **põllumajandustöölised**⁴ ehk **maatöölised**⁴.

2. Taluomanikku on nimetatud eesti keeles ka **talunikuks** ja **kohaomanikuks**.

3. Ajaloost on tuntud rendiliik, kus maaomanikule tasutakse rendiks osa (nt pool) kogutud saagist. Eestis on sellist renti nimetatud **pooleterarendiks**, seesugust rentnikku **pooleterameheks** ehk **pooleterakeseks**.

Põllumeestena on Eesti lähiajalooos tuntud **popsid** ja **saunikud**.

4. Maatöölised võivad olla **ajatöölised**, nagu **talusulased**, **teenijatüdrukud**, **karjapoisid**; **päevatöölised** ehk **päevilised** ning **hooajatöölised**, sh **suilised**. Erilise töötajaterühma moodustavad **rändtöölised**.

357. *Töötavat rahvastikku* (350-1) võidakse jaotada ka vastavalt **majandusharule**¹, milles nad töötavad. Rühmitamisaluseks on sel juhul **ettevõtte**² ehk **firma**² (**käitise**²) või **asutuse**² iseloom ja tegevusala. Kõige üldisem on kahendjaotus: **põllumajanduslik rahvastik**³ ja **mittepõllumajanduslik rahvastik**⁴. Viimase seas käsitletakse riiklike asutuste teenistuses olevaid **ametnikke**⁵ ehk **ametiisikuid**⁵, samuti ka **sõjaväelasi**⁶ (välja arvatud ajateenijad) tavaliselt omaette rühmadena. Majandusharud jaotatakse sageli kolme suurde sektorisse: **esmassektor**⁷ (põllumajandus, jahindus, kalandus ja hankiv tööstus), **teisesektor**⁸ (töötlev tööstus, ehitus, kommunaalmajandus) ja **kolmandassektor**⁹ (kaubandus, rahandus, transport, teenindus). Arengumaades tuuakse vahel eraldi välja **traditsiooniline sektor**¹⁰, mis tegeleb industrialiseerimiseelsete tootmisaladega.

1. Eri maade andmete võrreldavaks tegemiseks on ÜRO poolt välja töötatud Rahvusvaheline Majandustegevusalade Standardklassifikatsioon (ingl *International Standard Industrial Classification of All Economic Activities - ISIC*).

358. *Mittetöötav rahvastik* (350-2) jaotatakse **ülalpeetavaiks**¹ (vrd 350-5) ja **iseseisvateks mittetöötajaiks**². Esimesed sõltuvad majanduslikult oma leibkonna **leivateenijatest**³, nt *koduperenaised* (350-4) ja **majandussõltuvad lapsed**⁴. Teistel on piisavalt isiklikke tulusid, millest nad võivad elatuda ilma tööl käimata. Iseseisvad mittetöötajad on näiteks **rantjeed**⁵ (**raharendist elatujad**⁵) ja **pensionärid**⁶. Ülalpeetavate erikategooria moodustavad **sotsiaaltoetuse saajad**⁷. Inimesi, kes pole võimelised tööd tegema, nimetatakse **töövõimetuteks**⁸. Mittetöötava rahvastiku ja töötava rahvastiku arvulist suhet nimetatakse **hõivekoormuseks**⁹.

9. Hõivekoormust saab lihtsustatult arvutada ka eeltööealiste ja järeltööealiste ning tööealiste arvulise suhtena, saadud näitajat nimetatakse **demograafiliseks hõivekoormuseks**.

Eestis kestab **eeltööiga** 16 eluaastani, **tööea** lõpp ja **järeltööea** algus on aga sooti erinev: 55 aastat naistel ja 60 aastat meestel.

359. Majandusharude kaupa võidakse jaotada kogu rahvastikku ka vastavalt sellele, millisest majandusharust pärineb nende elatis, ülalpeetavad rühmitatakse sel juhul nendesse harudesse, kus töötavad nende *leivateenijad* (358-3). Niisuguse rühmitamise puhul kõneldakse vastavast majandusharust **elatuvast rahvastikust**¹, nt saab välja tuua **põllumajandusest elatava rahvastiku**². Sageli kasutatakse viimase sünonüümina terminit **põllumajanduslik rahvastik**², mida eristatakse **mittepõllumajanduslikust rahvastikust**³.

2. Põllumajanduslikku rahvastikku ei tohi ajada segi *maarahvastikuga* (311-3).

360. Ka **puuetega inimesed**¹ ehk **invaliidid**¹ ehk **vaegurid**¹ on rahvastikukäsitluses sageli eraldi huviobjektiks. Neid rühmitatakse nende **puudelaadi**² ehk **vigasuse**² järgi. Tavaliselt tehakse vahet **kehalise puude**³ nagu pimedus ja kurtumus ja **vaimse puude**⁴ nagu nõdrameelsus ja vaimuhaigus vahel.

1. Vanemas kõnepruugis on sageli kasutatud sõna **vigased**.

361. Inimese **tööloo**¹ ehk **tööbiograafia**¹ ehk **töökäigu**¹ uurimisel käsitletakse tema **tööleasumist**² ja **tööstloobumist**³ ehk **tööjätu**³. Tööleasumise puhul eristatakse esmakordselt oma töökarjääri alustavad isikud neist, kes on juba varem töötanud. Tööjätu

puhul käsitletakse jaotust tööstloobumise põhjuste järgi, nagu surm, **pensionile minek**⁴ ja ajutine töökatkestus. Analüüsil kasutatakse nii kohort- kui perioodnäitajaid, sageli arvutatakse **tööleasumiskordajad**⁵ ja **tööleasumistõenäosused**⁶ või vastavalt **tööjätukordajad**⁷ ja **tööjätutõenäosused**⁸, sageli jällegi põhjuste kaupa. Kõik loetletud näitajad võivad olla leitud sooti ja vanuseti.

362. Nende näitajate abil saab koostada rahvastiku rist- ja pikilõikelisi **töötamistabeleid**¹. Lisaks eelmises lõigus nimetatud tõenäosustele sisaldavad need tabelid jaotused **tööleasumisvanuse**², **tööjätuvanuse**³ (sageli erinevate põhjuste kaupa suremuse mõju arvestades või ka arvestamata jättes), **tööleasumise keskmise vanuse**⁴ ja vastavalt ka **tööjätu keskmise vanuse**⁵ kohta. **Keskmine eeldatav tööiga**⁶, **keskmine eeldatav brutotööiga**⁷ ehk **keskmine eeldatav kogutööiga**⁷ (arvestamata suremust) ja **keskmine eeldatav netotööiga**⁸ ehk **keskmine eeldatav puhastööiga**⁸ (arvestades ka suremust) võimaldavad kirjeldada aktiivse rahvastiku keskmist eeloleva tööea pikkust eri vanustes. Isikute puhul, kelle tegelik tööleasumisvanus langeb kokku keskmisega rahvastikus, kattub eeldatav tööiga **keskmise tööelu kestusega**⁹.

1. Selliste tabelite koostamisel on tähtis, kas inimese tööelus tuleb ajutisi töökatkestusi ette suhteliselt harva või sageli. Naiste puhul esineb selliseid **töötamisvahesid** hoopis sagedamini, mistõttu on vaja eristada **esmakordset tööleasumist** ja **taastööleasumist**.